

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТНК ЯК РУШІЙНОЇ СИЛИ ПРОЦЕСУ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Н. В. Безрукова, кандидат економічних наук; Т. А. Оніпко

Найважливішою тенденцією, яка визначає розвиток світової економіки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., є процес глобалізації. Транснаціоналізація господарського життя є однією зі складових глобальної економіки, головною рисою якої є транснаціональний рух товарів, послуг, технологій, знань, факторів виробництва у глобальному економічному просторі. Вираженням процесів транснаціоналізації виробництва і капіталу стали транснаціональні корпорації (ТНК), які на сучасному етапі розвитку світової економічної системи стали однією з визначальних рушійних сил глобалізації. Процес кількісного зростання транснаціонального монополістичного капіталу й поступове підвищення зацікавленості компаній у глобальних операціях, тобто у створенні власних глобальних мереж виробничо-збутової та науково-технічної діяльності в усьому світі призводить до глобалізації економіки.

ТНК, що є монополістичними носіями інноваційно-інвестиційного потенціалу, постають безпосередніми учасниками всього спектра світогосподарських зв'язків, «локомотивами» як світової, так і національних економік, «основними акторами» у глобальній конкурентній боротьбі. 2010 р. у світі нараховувалося 103786 материнських ТНК і 892114 їх філій [15, с. 4]. На початку ХХІ ст. спостерігається тенденція до перетворення ТНК з країн, що розвиваються, особливо азіатського регіону, на потужних глобальних та регіональних економічних гравців. Цікавим є також факт зростання ролі державних ТНК на міжнародній економічній арені, особливо під час світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 р. Це, безперечно, обумовлює актуаль-

ність дослідження процесів світової експансії ТНК.

Діяльність ТНК у світовій економіці досліджували такі вітчизняні та закордонні економісти, як Д. Лук'яненко і А. Поручник [1], В. Гордєєв [2], С. Карпова [3], Т. Орехова [4], В. Паньков [5], С. Пахомов [6], О. Рогач [7], В. Рокоча [8], Н. Рябець [9], С. Чебанов [10], Г. Черніков [11], Дж. Даннінг [12], Е. Пенроуз [13], М. Портер [14]. Слід також відзначити, що проведенням аналізу змін у поведінці та діяльності ТНК щороку займається Конференція ООН з Торгівлі та Розвитку (ЮНКТАД) [15].

Метою статті є дослідження сучасних тенденцій розвитку ТНК у процесі економічної глобалізації. Основними завданнями дослідження є: окреслення напрямів розвитку ТНК у глобальній економіці та визначення ролі державних ТНК і ТНК країн, що розвиваються, в прискоренні процесу економічної глобалізації.

Сучасний період розвитку ТНК характеризується певними особливостями. По-перше, існує тенденція до перегрупування сил ТНК, зокрема, мова йде про появу і діяльність великих корпорацій з країн, що розвиваються. По-друге, розширилася географія спрямування інвестиційних потоків, у тому числі в бік Східної Європи і країн СНД. ТНК прагнуть знайти країни з дешевшою робочою силою, стабільною політичною обстановкою, низькими ставками оподаткування прибутків, меншими масштабами державного регулювання, низькими штрафними санкціями за екологічну шкоду. По-третє, набувають активного розвитку ТНК, підконтрольні державі. По-четверте, багатогалузеві компанії з успіхом витісняють одногалузеві. Так, кожна з 500 найбільших

ТНК США має в середньому підприємства в 11 галузях, а наймогутніші охоплюють 30–50 галузей. По-п'яте, ТНК постійно нарощують свій економічний потенціал за рахунок злиття і поглинання як великих, так і дрібних фірм. Наприклад, «British Petroleum» злилася з «Амосо» на суму 50 млрд дол., а «Еххон» – з «Мобіл» на суму 80 млрд дол. Тому завдяки злиттям компаній у ряді галузей світової економіки залишається менше виробників, які стають, по суті, гігантами-монополістами [15, с. 63].

У даній статті ми зосередили увагу на перших трьох найактуальніших тенденціях розвитку міжнародних компаній.

ТНК є основними носіями ПІІ у світі, що сприяє економічному глобалізаційному процесу. За оцінками ЮНКТАД, світові потоки ПІІ зросли у

2010 р. на 5 % і становлять 1,24 трлн дол. порівняно з 2009 р., але все ж таки залишаються на 15 % нижчі від докризового рівня. 2011 р. передбачалось зростання ПІІ до 1,4–1,6 трлн дол. На 2012 р. очікується підйом до 1,7 трлн дол., на 2013 р. – 1,9 трлн дол., тобто до розмірів піку, який був досягнутий у 2007 р. [15, с. 24]. Країни, що розвиваються, наростили свою значимість упродовж 2010 р. як реципієнти ПІІ і як інвестори.

Оскільки міжнародне виробництво й міжнародне споживання останніми роками перемищується переважно до перехідних економік і країн, що розвиваються, ТНК цих країн нарощують інвестиції в ефективні проекти. Вперше у 2010 р. ці країни залучили більш ніж половину глобальних потоків ПІІ. Половиною з 20 найбільших приймаючих країн ПІІ у 2010 р. були саме ринки вказаних країн. ПІІ з регіонів, що розвиваються, також суттєво зросли – на 21 % і нараховують близько 29 % світових ПІІ. У 2010 р. шість країн з перехідною економікою і тих, що розвиваються, були серед 20 головних інвесторів [15, с. 25].

2010 р. ПІІ до розвинутих країн продовжили тенденцію до зниження, особливо це стосується Європи і Японії. Натомість інвестиційні потоки до США зросли більш ніж на 40 %. Унаслідок кризи реструктуризація банківської галузі в розвинутих країнах під впливом уря-

дового регулювання призвела до значних дезінвестицій транснаціональними банками своїх іноземних активів. Найбідніші регіони світу продовжують мати спади в інвестиційних потоках. Важливим джерелом ПІІ на сьогодні є державні ТНК. У світі нараховується 650 таких ТНК і 8500 їх іноземних філій. Попри те, що вони представляють менше 1 % усіх ТНК, їх ПІІ становлять 11 % світових ПІІ у 2010 р.

За оцінками ЮНКТАД, у світі збільшуються інвестиційні потоки, розширюється міжнародне виробництво, продажі, зайнятість і активи закордонних філій ТНК також зростають, про що свідчать дані табл. 1. 2010 р. валовий продукт ТНК дорівнював 16 трлн дол., що становить більш ніж 1/4 світового ВВП. При цьому валовий продукт зарубіжних філій компаній склав більш ніж 1/10 світового ВВП і 1/3 світового експорту. Валовий продукт закордонних філій дорівнює 40 % від загального валового продукту ТНК, тоді як 2005 р. він дорівнював 35 %. 2010 р. зафіксовано приріст обсягів продажів закордонних філій ТНК у 9,1 % зі значними доходами в перехідних країнах і тих, що розвиваються. Упродовж 2010 р. збільшилася також ставка доходу по ПІІ ТНК до 7,3 % порівняно з 7 % 2009 р. [15, с. 24].

Наведені показники вказують на прискорення інтернаціоналізації ТНК і появу нових ТНК. При цьому три важливі фактори сприяють цим процесам: по-перше, світова криза змусила фірми раціоналізувати свою корпоративну структуру і збільшити ефективність, де можливо, включаючи операції закриття чи продажів активів іншим сторонам, часто переміщуючи бізнес на менш витратні території; по-друге, швидке відновлення економік, що розвиваються порівняно з розвинутими країнами, змусило багатьох ТНК захопити ці ринки, намагаючись зберегти прибутки і генерувати зростання; по-третє, поява і зростання ТНК на ринках, що розвиваються, включаючи державні ТНК.

Під час економічної і фінансової кризи багато компаній змушені були піти на скорочення і організаційну реструктуризацію, щоб зберегти прибутковність. Для ТНК у розвинутих країнах, які становлять близько 80 % усіх ТНК у світі і нараховують 70 % глобальних

потоків ПІІ, це часто означало необхідність скорочувати діяльність у країні базування і переміщуватися за кордон з метою отримання переваг в інших країнах. Упродовж 2010 р. закордонна діяльність найбільших нефінансових ТНК залишалися на високому рівні. Однак не всі крупні ТНК посилили свою інтернаціоналізацію. Наприклад, фінансові ТНК зіштовхнулися з проблемами. Ще протягом 2006–2008 рр. фінансові ТНК забезпечували більше ніж 20 % світових потоків ПІІ. Криза

здебільшого негативно позначилася на їх діяльності. Багато з них змушені були перейти під контроль держави, завдяки чому стабілізували ситуацію і уникли збитків. У деяких випадках фірми продали іноземний бізнес і зосередилися на внутрішньому ринку. Яскравим прикладом цьому є корпорація «RBS» (Великобританія), яка була врятована лише завдяки значному урядовому втручанню і продажам ряду закордонних активів.

Таблиця 1

Показники ПІІ і міжнародного виробництва за 1990–2010 рр. [15, с. 24]

Назва показника	Вартість у поточних цінах, млрд дол.				
	1990 р.	2005–2007 рр.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Приплив ПІІ	207	1472	1744	1185	1244
Відплив ПІІ	241	1487	1911	1171	1323
Продажі закордонних філій ТНК	5105	21293	33330	30213	32960
Валовий продукт закордонних філій	1019	3517	6216	6129	6636
Загальні активи зарубіжних філій	4602	43324	64423	53601	56998
Експорт закордонних філій	1498	5003	6599	5262	6239
Зайнятість закордонних філій, тис.	21470	55001	64484	66688	68218
Світовий ВВП	22206	50338	61147	57920	62909
Світовий експорт	4382	15008	19794	15783	18713

За оцінками ЮНКТАД, частка закордонних філій 50 найкрупніших фінансових ТНК у загальній кількості філій зросла лише на 1,4 %, тобто до 44,9 % за 2010 р. порівняно з 43,5 % у 2009 р. [15, с. 26]. Ряд фінансових ТНК у США зазнали падіння. Теж саме сталося і з рядом європейських фінансових установ. Натомість японські фінансові ТНК збільшили рівень інтернаціоналізації за рахунок здійснення стратегічних міжнародних поглинань. Під час кризи урядовці в багатьох великих країнах, що розвиваються, зокрема Бразилії і Китаї, побачили в державних фінансових установах важливих агентів оздоровлення фінансових ринків. Тож фінансовим ТНК розвинутих країн нелегко нині вступити на ринки, що швидко розвиваються.

Останнім часом спостерігається зростання могутності транснаціональних корпорацій країн з перехідною економікою і тих, що розвиваються. Маючи значні стимули в країнах базування, ці ТНК поставили перед собою дов-

гострокові цілі інтернаціоналізації і прагнення придбання міжнародних брендів, технологій, доступу до природних ресурсів. Частка закордонних операцій у загальній діяльності ТНК країн, що розвиваються, і країн, яким притаманна перехідна економіка, продовжувала підвищуватися упродовж 2009–2010 рр. Так, у 2009 р. закордонні активи цих ТНК зросли на 11 % відносно 2008 р. і становили майже 1 трлн дол. (табл. 2). Загалом основна частина ПІІ з країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою розміщується в добувному секторі, у тому числі нафто- та газодобування і їх переробка.

Унаслідок кризи країни з перехідною економікою і ті, що розвиваються, зокрема Китай, Індія, Бразилія, Росія, стали більш привабливими для подальшого вкладання капіталу. Цьому сприяють високі прибутки ТНК на даних ринках, нижчі витрати на робочу силу. В багатьох випадках прибутки ТНК у країнах з перехідною економікою і тих, що розвивають-

ся, становили суттєву долю їх загальних прибутків. Прикладами цьому є корпорації «Coca-Cola», «Toyota Motor», які забезпечують більш ніж 1/3 частину своїх прибутків за рахунок ринків, що розвиваються (табл. 3). Тож, інвестиційна діяльність 100 найбільших світових ТНК тепер спрямувалася рішуче в напрямі перехідних економік і тих, що розвиваються. Домінуючим регіоном вкладання інвестицій є Азія, хоча Латинська Америка і Африка та-

кож залучають немалі обсяги інвестицій. Так, «Metro AG» (Німеччина) 2010 р. відкрила 17 нових підрозділів у Росії, відповідно 7 – у Китаї, 4 – у Казахстані, 4 – у В'єтнамі. З метою скоротити витрати і наростити дохід, американська корпорація «General Electric» – найкрупніша компанія світу за обсягом іноземних активів, має наміри зосередитися на ринках, що розвиваються, які б забезпечували їй 40 % доходів [15, с. 26].

Таблиця 2

Статистика інтернаціоналізації 100 найбільших нефінансових ТНК провідних країн світу, країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою (млрд дол., тис. чол., %) [15, с. 27]

Назва показника	100 найбільших ТНК провідних країн світу			100 найбільших ТНК з країн, що розвиваються і перехідною економікою		
	2008	2009	2008–2009, %	2008	2009	2008–2009, %
Іноземні активи	6161	7147	16,0	899	997	10,9
Загальні активи	10790	11543	7,0	2673	3152	17,9
Іноземні, як відсоток до загальних	57	62	4,8	34	32	-2,0
Іноземні продажі	5168	4602	-10,9	989	911	-7,9
Загальні продажі	8406	6979	-17,0	2234	1914	-14,3
Іноземні, як відсоток до загальних	61	66	4,5	44	48	3,3
Іноземний персонал	9008	8568	-4,9	2651	3399	28,2
Загальний персонал	15729	15144	-3,7	6778	8259	21,9
Іноземний, як відсоток до загального	57	57	-0,7	39	41	2,0

Таблиця 3

Прибутки найбільших ТНК від діяльності у країнах з перехідною економікою та країнах, що розвиваються [15, с. 27]

Назва ТНК	Розмір прибутку, млрд дол.	Частка в загальному прибутку, %
Anglo American	9,0	91
Coca-Cola	4,3	45
Toyota Motor	3,5	68
Unilever	3,0	36
SABMiller	2,7	76
Nestle	2,7	19
Barrick Gold	2,5	52
Holcim	2,1	83
British American Tobacco	2,05	27
Honda Motor	1,8	26

У переліку 100 найбільших ТНК з країн, що розвиваються, переважає Азія (78 компаній), потім Африка і Латинська Америка (по 11 компаній). Спостерігається також висока концентрація країн походження ТНК: Південної Африки в Африці, Мексики і Бразилії в Латинській Америці, Російської Федерації в СНД. ТНК з цих країн характеризуються високим ступенем державної власності, присутністю переважно у видобувних і обробних галузях. Деякі з них конкурують із ТНК розвинених країн, зокрема у видобувній галузі – «Sasol» (Південна Африка), «Petroleos de Venezuela» (Венесуела), «Petronas» (Малайзія), «Vale» (Бразилія), «China National Petroleum» (Китай), «Indian Oil» (Індія). Лідерські позиції в галузі електроніки тримають азійські корпо-

рації «Samsung Electronics», «LG» (Південна Корея), «Huawei» (Китай), «Asus», «Compal Electronics» (Тайвань), автомобілебудівній – «Hyundai Motor» (Південна Корея), «Tata Motors» (Індія) та у галузі інформаційних технологій – «Infosys» та «Wipro Technologies» (Індія) [9, с. 41].

Китайські ТНК, які працюють у різних галузях економіки, є особливо активними на міжнародному ринку, вони намагаються випередити ТНК розвинених країн, стати світовими лідерами. Так, «China Telecommunications», «China Mobile Communications», «China United Network Communications» є могутніми китайськими корпораціями у сфері комунікацій, «Bank of China», «Agricultural Bank of China», «China Construction Bank», «Industrial & Commercial Bank of China» – у банківській сфері, «Baosteel Group», «China Metallurgical Group», «China North Industries Group» – в галузі важкої промисловості, а корпорація «CITIC Group» взагалі є диверсифікованою.

Прагнення до інтернаціоналізації ТНК країн, що розвиваються, можна пояснити такими чинниками: по-перше, конкуренція на внутрішньому ринку з боку іноземних ТНК. Зокрема, у Китаї даний фактор стимулює роз-

ширення власних ТНК і їх ПІ; по-друге, високі темпи зростання країн, що розвиваються, насамперед Індії та Китаю, і пошук додаткових ресурсів; по-третє, політика уряду приймаючих країн і країн базування. Так, китайські ТНК розглядають політику уряду своєї країни як фактор, що спонукає їх до інтернаціоналізації. Індійські фірми приваблює у приймаючих країнах сприятлива політика уряду з питань конкуренції та ввозу ПІ. Південноафриканські ТНК приваблюють прозоре державне регулювання, інвестиції в інфраструктуру, стабільне валютне регулювання [9, с. 42].

Нині існує тенденція до зростання ролі державних ТНК на міжнародному ринку, особливо з регіонів, що розвиваються. Державними вважаються ті ТНК, контрольним пакетом акцій яких володіє держава. При цьому уряд може мати повний контроль (100 % акцій), контроль більшості (51–100 % акцій) або ж значної меншості (менше 50 %). Загалом 44 % державних ТНК знаходяться під контролем більшості, тобто держава тримає від 51 до 100 % акцій. Коли держава тримає менше 10 % акцій, так звані «золоті акції», то вона є найбільшим акціонером зі значної меншості акціонерів (рис. 1).

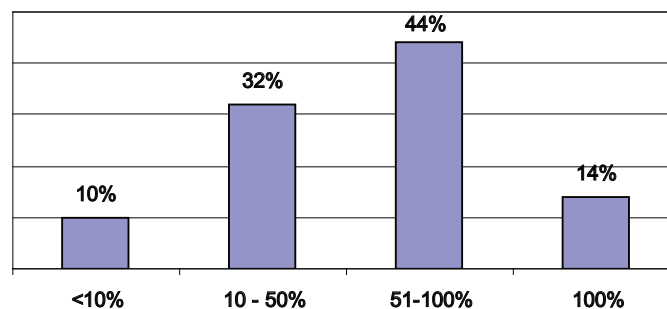

Рис. 1. Відсотки державних ТНК за розміром державної частки [15, с. 29]

За 2010 р. у світі нараховувалось 650 державних ТНК і 8500 їх закордонних філій. Із 100 найбільших корпорацій світу 2010 р. кількість державних ТНК значна – 19. Якщо взяти до уваги 100 найбільших ТНК з країн, що розвиваються, то їх кількість становила 28 компаній. 2010 р. ПІ державних ТНК становили 146 млрд дол., або ж 11 %, глобальних інвестиційних потоків. У географічному розрізі 56 % державних ТНК є з країн перехідною

економікою і тих, що розвиваються. Серед цих країн лідирують Південна Африка – 54 ТНК, Китай – 50, Малайзія – 45, ОАЕ – 21, Індія – 20. У розвинутих країнах більшість державних ТНК розміщені в Європі, особливо Данії – 36 ТНК, Франції – 32, Фінляндії – 21, Швеції – 18 [15, с. 28].

Державні ТНК є найбільш активними у фінансових послугах і капіталомістких галузях, намагаються зайняти монополістичні по-

зиції з метою досягнення економії за рахунок масштабів виробництва. 70 % цих ТНК діє у сфері послуг, при цьому 19 % державних ТНК зайнято у фінансових послугах, 16 % – транспорт, складування і зв'язок, комунальні послуги – 10 %. 22 % державних ТНК знахо-

дяться у виробничих галузях, переважно автомобільній і транспортній (4 % усіх державних ТНК), хімічній галузі – 3 %, металургійній – 3 %. Інші 9 % ТНК розміщені у первинному секторі і здебільшого є активними у видобувних галузях (табл. 4).

Таблиця 4

Одні з найбільших державних нефінансових ТНК у 2009 р. [15, с. 30]

Назва ТНК	Країна базування	Доля держави, %	Галузь
EDF SA	Франція	84,7	Електрика, газ, вода
Deutsche Telecom AG	Німеччина	31,7	Телекомунікації
Eni SpA	Італія	30,3	Нафтова
General Motors Co	США	32,0	Автомобільна
Vattenfall AB	Швеція	100	Електрика, газ, вода
CITIC Group	Китай	100	Диверсифікована
Statoil ASA	Норвегія	67,0	Нафтова
Petroleos de Venezuela SA	Венесуела	100	Нафтова
Japan Tobacco Inc	Японія	50,0	Харчова
Singapore Telecommunications Ltd	Сінгапур	54,4	Телекомунікації

Активізували свою діяльність на світовому ринку корпорації Росії. Наймогутніші російські ТНК діють у паливно-енергетичному комплексі. Прикладом є компанія «Газпром» – монополіст з видобутку і експорту газу, яка контролює 34 % світових винайдених запасів природного газу і забезпечує 20 % західноєвропейських потреб у цій сировині. Держава володіє контрольним пакетом акцій компанії (50 % + 1 акція). Газпром має підрозділи у 12 країнах, які закупають російський газ. Головним центром зарубіжної інвестиційної діяльності компанії стала Німеччина. У нафтовій галузі Росії лідером є компанія «Лукойл», 45 % акцій якої належить державі, вона має філії у 35 країнах [3, с. 53]. Загалом 52 % зарубіжних активів російських ТНК припадає на країни Європи, але слід також відзначити зростання значимості Північної Америки, Африки і Австралії. Найтипівіші мотиви ПП російських компаній – закріплення, утримання або розширення ринків збуту, забезпечення доступу до зарубіжних ресурсів. Інвестиції російських ТНК також можуть бути пов'язані з їх бажанням контролювати перспективні закордонні активи. Інколи спостерігається намір

створити сприятливий імідж компанії як глобального гравця [10, с. 119].

Індекс транснаціоналізації і кількість закордонних філій державних ТНК указують на їх посилену інтернаціоналізацію. Найвищий рівень інтернаціоналізації мають державні ТНК Західної Азії, 47 % філій яких розміщені за кордоном, тоді як державні ТНК з Африки, Латинської Америки, Південно-Східної Азії мають нижчий рівень інтернаціоналізації. Ці дані відрізняються від рівня інтернаціоналізації 100 найбільших ТНК світу, які мають 70 % своїх філій за кордоном або ж 100 найбільших ТНК з регіонів, що розвиваються, 51 % закордонних філій яких розміщено за кордоном (рис. 2).

Таким чином, для сучасної глобальної економіки характерна значна концентрація капіталів, зростання ролі ТНК, розмитість економічних кордонів і прискорене формування єдиного загальносвітового ринку. Нині спостерігаються такі тенденції розвитку ТНК, як поява і зміцнення ТНК у країнах, що розвиваються, і країнах з перехідною економікою, особливо країн Азії, зростання ролі державних ТНК у міжнародних економічних відносинах унаслідок світової кризи, збільшення кількості

ті міжнародних злиттів і поглинань, створення міжнародних стратегічних альянсів як засобу посилення конкурентоздатності ТНК у

глобальній конкурентній боротьбі. Зростання рівня транснаціоналізації економіки свідчить про прискорене її входження в еру глобалізму.

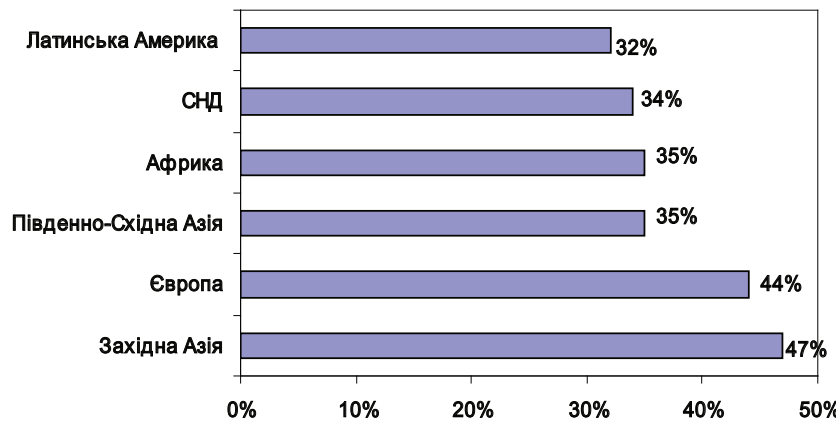

Рис. 2. Середній індекс транснаціоналізації державних ТНК різних регіонів світу за 2011 р. [15, с. 32]

ЛІТЕРАТУРА

- Глобальна економіка XXI століття: людський вимір : монографія / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка. – К. : КНЕУ, 2008. – 420 с.
- Гордеев В. В. Мировая экономика и проблемы глобализации : учеб. пособие / В. В. Гордеев. – М. : Высшая школа, 2008. – 407 с.
- Карпова С. В. Транснационализация в международной деятельности российских компаний / С. В. Карпова // Международная экономика. – 2011. – № 2. – С. 48–54.
- Орехова Т. В. Транснаціоналізація економічних систем в умовах глобальної інтеграції : автореф. дис. д-ра екон. наук : спец. 08.00.02 / Орехова Т. В. – Донецьк, 2008. – 39 с.
- Паньков В. С. Глобализация экономики : сущность, реалии, виды на будущее / В. С. Паньков // Международная экономика. – 2009. – № 6. – С. 4–23.
- Пахомов С. Ю. Глобальна конкуренція : нові явища, тенденції та чинники розвитку : монографія / С. Ю. Пахомов. – К. : КНЕУ, 2008. – 224 с.
- Рогач О. І. Транснаціоналізація світового господарства та перехідні економіки / О. І. Рогач, О. І. Шнирков. – К. : КНЕУ, 2006. – 302 с.
- Транснаціональні корпорації : навч. посіб. / В. Рокоча, О. Плотніков, В. Новицький [та ін.]. – К. : Таксон, 2001. – 304 с.
- Рябець Н. Роль ТНК країн, що розвиваються, в умовах посилення диспропорцій економічного розвитку країн / Н. Рябець // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2010. – № 2. – С. 39–45.
- Чебанов С. Российские ТНК : экспансия продолжается / С. Чебанов // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 3. – С. 118–121.
- Черников Г. П. Очень крупные ТНК и современный мир / Г. П. Черников. – М. : ЗАО «Издательство „Экономика”», 2008. – 386 с.
- Dunning J. H. The globalization of business / J. H. Dunning. – London: Routledge, 1993. – 826 p.
- Penrose E. The theory of the growth of the firm / E. Penrose. – Oxford UK : Oxford Univer. Press, 1995. – 408 p.
- Porter Michael E. The competitive advantage of Nations / E. Michael Porter. – N. York : The free press A division of Macmillan, Inc. 1990. – 855 p.
- World investment report 2011. Non-equity modes of international production and development / United Nations. – New York; Geneva, 2011. – 226 p.